

۱۳۸۰ / ۹ / ۲۰

دانشگاه تهران
دانشکده ادبیات و علوم انسانی

عنوان:

معماری ایلیخانی آذربایجان: پژوهشی در ارک تبریز

نگارش:

بهرام آجورلو

استاد راهنما:

دکتر سوسن بیانی

015273

استاد مشاور:

دکتر علی اکبر سرفراز

رساله برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در

باستان شناسی

شهریور ماه ۱۳۸۰

۳۸۸۹۱

بسمه تعالی

دانشگاه تهران

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

صور جلسه دفاع از پایان نامه

با توفیق الهی، جلسه دفاعیه پایان نامه آقا/ خانم براک احمد لنگر

گرایش: -

دانشجوی دوره کارشناسی ارشد، دکتری رشته: تاریخ

تحت عنوان: سازمان رزمی آذربایجان در دوره قاجار

با راهنمایی استاد محترم: خانم دکتر لکهنی و مشاوره اساتید محترم: دکتر سید محمد سجادی

راس ساعت و روز

و نیز با حضور اساتید محترم میهمان:

مورخ: ۸۰/۷/۲۳ برگزار گردید. پس از استماع خطابه دفاعیه و پاسخ های دانشجوی به

پرسشهای هیات داوران، جلسه جهت ارزیابی و اعلام نظر نهائی وارد شور شد و پس از تبادل نظر به
پایان نامه فوق نمرد ۱۹/۱۵ با درجه بسیار خوب اعطاء گردید. نمره نرزدن ۱۹ (۱۹)

امضاء خانم دکتر لکهنی استاد راهنما:

امضاء دکتر سید محمد سجادی استاد مشاور:

امضاء دکتر سید محمد سجادی استاد مشاور:

امضاء دکتر سید محمد سجادی استاد داور:

امضاء دکتر سید محمد سجادی استاد داور:

امضاء مدیر گروه:

به پیشگاه سردار ملی ایران زمین و همسنگران ارک
تبریز پیشکش می شود.

خلاصه رساله

سرزمین پهناور آذربایجان یکی از خاستگاههای تمدن ایرانی می باشد که در گذر تاریخ سهم ارزنده ای در شکوفایی فرهنگی آن داشته است. فرهنگ آذربایجان در سیر تکوین هنر معماری ایران دارای جایگاه ویژه ای می باشد؛ زیرا که سبک معماری آذربایجان یکی از چهار سبک هنر معماری اسلامی ایران است و در حقیقت معماری عصر صفویه را با معماری عصر سلجوقی پیوند می دهد.

پس از تهاجم ویرانگر سپاه مغول به ایران و تشکیل سلسله ایلخانی، آذربایجان محور و کانون تمدن ایرانی می شود و عصر رنسانس فرهنگ و هنر آذربایجان فرا می رسد. سده های هفتم و هشتم هجری قمری را می توان عصر طلایی هنر معماری آذربایجان دانست که با عصر اصلاحات غازی آغاز می شود و در این هنگام مکتب معماری تبریز به عرصه تاریخ هنر معماری ایران گام می نهد. سبک معماری آذربایجان که از سه مکتب شروان، نخجوان و تبریز شکل می گیرد، در عصر ایلخانی با مکتب معماری تبریز شکوفا می شود. شاهکارهایی چون غزانیه، سلطانیه، رشیدیه و مجموعه علیشاه در مکتب معماری تبریز پدید می آیند.

یکی از یادگارهای شکوهمند مکتب معماری تبریز، ارک علیشاه می باشد که از آن با نام های مسجد علیشاه، طاق علیشاه و ارک تبریز هم یاد می شود. مجموعه معماری علیشاه در خارج از شهر تبریز و در فاصله سالهای ۷۱۵ تا ۷۳۹ هـ.ق به سفارش، پشتیبانی و سرمایه وزیر تاج الدین علیشاه ساخته شد. یک مسجد جامع، خانقاه، مدرسه و آرامگاهی ناتمام به شکل یک ایوان بلند به این مجموعه شکل می بخشیدند. تحقیقات این رساله پژوهشی که بر محور کاوش های باستانشناسی و تاریخ هنر معماری انجام گرفته است، نه تنها ثابت می کند که ارک تبریز بازمانده همان جامع علیشاه نیست بلکه نشان می دهد مسجد جامع علیشاه و دیگر بناهای مجموعه معماری علیشاه در جبهه شرقی ارک علیشاه قرار داشته اند. ارک تبریز در حقیقت بازمانده ایوانی سترگ می باشد که روزگاری بلندترین طاق آهنگ جهان به ارتفاع ۶۳ م بر فراز آن استوار بوده است. این ایوان با دهانه ای به پهنای ۳۰/۴ م، ژرفای ۱۳/۲ م و بلندی ۳۶ م تا پاکارقوس، بزرگترین و بلندترین ایوان و طاقبند شناخته شده در تاریخ هنر معماری جهان می باشد.

کلید واژگان

۱- باستانشناسی	۶- ارک تبریز
۲- معماری ایلخانی	۷- مسجد جامع علیشاه
۳- آذربایجان	۸- ایوان
۴- سبک معماری آذربایجانی	۹- طاق آهنگ
۵- مکتب معماری تبریز	۱۰- تاج‌الدین علیشاه

پیشگفتار

نه تنها از دیدگاه اهالی تبریز بلکه از دیدگاه مردم آذربایجان ارک علیشاه معنای و مفهوم دیگری دارد. این بنای سربلند نماد استقامت، مجاهدت، پایداری و سرفروزی تبریز در گذر زمان می‌باشد. ارک تبریز برای آذربایجان ارزشی نمادین دارد؛ آن، نماد تاریخ پر تلاطم تبریز، نماد شکوه افسانه‌ای مسجد علیشاه، نماد سردار ملی، نماد آزادی و آزادگی، نماد هنر آذربایجان، نماد چند هزاره تمدن آذربایجان و در یک کلام نماد تمامی آذربایجان می‌باشد. ارک علیشاه شاهکاری است که معماران و هنرمندان تمامی تجارب و توانمندی‌های خویش را برای آفرینش آن به کار بستند تا شوکت ایوان مداین را در هم شکنند.

اما با این وجود، ارک تبریز را از منظر باستانشناسی و تاریخ هنر معماری تاکنون نشناخته‌اند و هیچ پژوهشگری با چنین رهیافتی به پژوهش روشمند آن نپرداخته است.

پس از پایان کاوش ارک تبریز در سال ۱۳۵۰ ه.ش، دیگر فرصتی فراهم نیامد تا فصل دوم کاوش انجام پذیرد. متأسفانه در سال ۱۳۶۰ ه.ش این درفش استوار آزادی را در آتش جهالت فرو افکندند و دیوار شرقی آنرا با بولدوزر و دینامیت درهم کوبیدند؛ اما با این وجود باز هم پابرجا ایستاد. ۱۵ تیرماه ۱۳۷۶ فرا رسید و پیش از آنکه هیأت باستانشناسی دکتر سرفراز فصل دوم کاوش را، پس از ۲۶ سال، دوباره آغاز کند، تهاجم جدیدی بر علیه ارک تبریز سامان یافت؛ این بار بولدوزرها به حریم قانونی جبهه شرقی ارک تاختند و در هم کوفتند هر آنچه را که یافتند. پیگیری‌های حقوقی و تشکیل پرونده قضایی برای نجات ارک تبریز هیچ فرجامی نداشت. فتوای موقوفه بودن محوطه مسجد جامع علیشاه تبریز (ارک) طومار سرنوشت آن را در هم پیچید؛ زیرا که همگان ارک را بازمانده مسجد جامع علیشاه می‌پندارند و بر پایه احکام اسلام مساجد موقوفه هستند. در این هنگام بود که پژوهش باستانشناختی درباره ماهیت ارک تبریز اهمیت و ضرورت خویش را آشکار ساخت.

هر چند که نگارنده این مسئله را با مدیر کل میراث فرهنگی استان آذربایجان شرقی، مهندس اکبر تقی‌زاده اصل، در میان گذاشت و به واشکافی آن پرداخت، اما متأسفانه نه تنها ایشان هیچ واکنش مثبتی نشان نداد و از این رساله پژوهشی استقبال نکرد، بلکه آن را بی‌فایده و بی‌ارزش دانست! ریاست کل سازمان میراث فرهنگی کل کشور، مهندس بهشتی، در پاسخ به درخواست رسمی نگارنده برای حمایت از این رساله، موضوع را به مهندس تقی‌زاده ارجاع دادند که باز هم پاسخ ایشان منفی بود!

با وجود تمامی موانع و مشکلات پیش آمده، نگارنده با توکل علی‌الله و یاری بزرگوارانی چون دکتر سرفراز، دکتر

علیرضا هژبری نوبری، مهندس صرافقی، دکتر منصوری و هسته علمی دانشجویان باستانشناسی دانشگاه تهران مراحل گوناگون پژوهش را با موفقیت پشت سر نهاد تا اینکه به فرجام رسید. عدم وجود منابع علمی معتبر درباره ارک تبریز و نیز مشکلات دستیابی به منابع علمی خارجی از مهم‌ترین معضلات این پژوهش بود؛ و نیز ترجمه متون خارجی از زبان‌های انگلیسی، آلمانی و ترکی زمان و انرژی بسیاری را از نگارنده می‌گرفت. اساس روش تحقیق نگارنده بازدید میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای بوده است.

این رساله تحقیقی در گروه "باستانشناسی تاریخی" قرار می‌گیرد که با رهیافت باستانشناسی، تاریخ هنر معماری و دانش معماری چنین نتیجه خواهد گرفت که ارک تبریز همان مسجد جامع تاج‌الدین علیشاه نمی‌باشد و در نهایت پژوهشگران را با فرضیه "ایوان تبریز" آشنا خواهد کرد.

سپاسگزاری:

بی‌تردید این رساله پژوهشی به تنهایی و بدون یاری شماری از فرهیختگان به سرانجام نمی‌رسید. در اینجا شایسته است از همه عزیزانی که نگارنده را در تمامی مراحل پژوهش و نگارش یاری دادند، سپاسگزاری کنم؛ دکتر علی اکبر کارگرسرفراز، کاوشگر ارک، با پذیرش مشاوره این رساله نقشی مهم و انکارناپذیر در شکل‌گیری آن دارند و اسناد و مدارک خویش را بی‌هیچ چشم‌داشتی در اختیار اینجانب قرار دادند.

دکتر علیرضا هژبری‌نوبری از آغاز تا فرجام کار در کنار اینجانب بودند و از هیچ رهنمود و یاری دریغ نورزیدند و زحمات بسیاری را متحمل شدند؛ بنابراین بی‌تردید سهمی ارزنده در این پژوهش دارند. استاد گرانقدر دکتر حکمت‌الله ملا صالحی با آنکه دور از وطن به سر می‌بردند، اما لحظه‌ای نگارنده را فراموش نکرد و آنچه را که در توان داشت به کار بست.

دوست گرانپایه‌ام، جناب مهندس علیرضا صرافی از ارکان این پژوهش هستند و تمام توانمندی‌های خویش را در اختیار نگارنده قرار دادند. دکتر محمدرضا هیث در تهیه یکی از مهم‌ترین اسناد پژوهشی، نقشی بسیار مهم و ارزنده دارند که در فرجام این رساله تأثیری شگرف نهاد؛ ایشان را فراموش نخواهم کرد.

دوست ارجمندم کریم علیزاده در لحظات دشوار همواره به یاری اینجانب می‌آمد. رهنمودهای حسن اکبری بسیار ارزنده بود. در یک روز سرد زمستانی محمد فیض‌خواه در انجام رلوه و اندازه‌گیری ابعاد ارک تبریز مرا یاری داد. دکتر سید امیر منصوری و همسر ارجمند ایشان خانم دکتر شهره جوادی در زمینه معماری و تاریخ هنر معماری رایزنانی دانشمند بودند که رهنمودهای آنان راهگشای حل مسائل می‌گشت.

دانشمندان والامقام، دکتر ولفرام کلایس و جعفر علی‌اوغلو قیاسی بی‌آنکه مرا دیده و شناخته باشند، بخشی از اسناد و مدارک خویش را برای نگارنده فرستادند؛ بزرگواری ایشان شایسته ستایش است. رابرت هیلن برانند، اکمل‌الدین احسان‌اوغلو و خالدان با مکاتبات خویش مرا راهنمایی کردند.

باید از زحمات سعید متین‌پور یاد شود که چندین بار مسافت سلطانیه - زنجان را در سرمای زمستان و گرمای تابستان پیمود. پژوهشگر ارجمند بهمن کارگر با ارسال تصاویری از مسجد جامع ارومیه مهربانی و پاکبازی خود را به اثبات رسانید. فرصت‌علی مددی مرا در تهیه و ترجمه متون کلاسیک عربی یاور بود. از احمد چایچی امیرخیز یاد می‌کنم که در موزه ملی ایران موانع را از سر راه برمی‌داشت. سید رسول بروجنی، بهروز افخمی و عمران گاراژیان هر کدام به گونه‌ای در این رساله تأثیر مثبت نهادند. الطاف و محبت‌های غلامرضا طباطبایی‌مجد، اصغر محدودی، ابوض‌آبادی،

مهندس قریشی و سرکار خانم ابوالفتح‌زاده، کارمندان اداره کل میراث فرهنگی استان آذربایجان شرقی، نباید فراموش شود.

از دکتر بهمن فیروزمندی سپاسگزارم که داوری این رساله را پذیرفتند و از هیچ لطف و محبتی دریغ نوزیدند و نیز از استاد ارجمند سرکار خانم دکتر سوسن بیانی تشکر می‌کنم که زمینه تصویب این رساله را فراهم کردند؛ و سرانجام آنکه از تمامی مجاهدان نستوه هسته علمی دانشجویان باستانشناسی دانشگاه تهران (جهاد دانشگاهی) سپاسگزارم؛ حال آنکه نمی‌توان به شایستگی از ایشان سپاسگزار بود، اجرکم عندالله.

بهرام آجورلو

تبریز، تابستان ۱۳۸۰ هـ ش

کتابخانه و مرکز اسناد
سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

فهرست مطالب

	مقدمه
بیست و چهار	۱- بیان مسأله
بیست و هفت	۲- سؤالات اصلی تحقیق
بیست و هفت	۳- بیان فرضیات
بیست و هشت	۴- ضرورت تحقیق
بیست و نه	۵- اهداف تحقیق
بیست و نه	۶- ویژگی های نوین تحقیق
سی	۷- روش تحقیق
سی	۸- کارهای عملی تحقیق
سی	۹- سوابق تحقیق
سی و دو	۱۰- شناخت و تعریف مفاهیم و واژگان کلیدی تحقیق
سی و دو	۱۰-۱- مسجد جامع
سی و سه	۱۰-۲- مصلی
سی و چهار	۱۰-۳- محراب
سی و شش	۱۰-۴- ارگ
سی و شش	۱۰-۵- ایوان
۱	فصل اول: درآمدی بر تاریخ و جغرافیای آذربایجان در دوران ایلخانان
۱	۱-۱-۱- جغرافیای طبیعی تبریز
۳	۱-۱-۲- جغرافیای تاریخی آذربایجان در دوران ایلخانان
۶	۱-۲-۱- درآمدی بر تاریخ ایلخانان در آذربایجان
۷	۱-۲-۱-۱- تاریخ سیاسی آذربایجان در عصر ایلخانی
۱۴	۱-۲-۲-۱- چشم انداز تاریخ اجتماعی - اقتصادی آذربایجان در دوران ایلخان
۱۶	۱-۲-۲-۱-۱- عصر اصلاحات غازی

۱۸	فصل دوم : شناخت ویژگی های هنر معماری دوران ایلخانان
۲۲	۱-۲- طرح ، پلان و فضا سازی
۲۳	۲-۲- تکنیکهای طاق زنی و ساخت گنبد
۲۴	۳-۲- پیش طاق و مناره ها
۲۵	۴-۲- تزئینات
۲۶	۱-۴-۲- آجر کاری
۲۷	۲-۴-۲- کاشی کاری
۲۸	۳-۴-۲- گچبری
۲۸	۴-۴-۲- صنعت محراب سازی
۲۹	۵-۴-۲- صنعت حجاری
۳۰	فصل سوم : درآمدی بر آثار معماری ایلخانان در آذربایجان
۳۰	۱-۳- مجموعه های معماری
۳۰	۱-۱-۳- تخت سلیمان
۳۳	۱-۲-۳- شنب غازان
۳۷	۳-۱-۳- ربع رشیدی
۳۹	۴-۱-۳- سلطانیه
۴۳	۵-۱-۳- مسجد جامع علیشاه
۴۳	۶-۱-۳- مجموعه شیروانشاهان در باکو
۴۴	۲-۳- مساجد
۴۵	۱-۲-۳- مسجد جامع تبریز
۴۵	۲-۲-۳- مسجد جامع ارومیه
۴۶	۳-۲-۳- مسجد جامع مرند
۴۶	۴-۲-۳- مسجد سید حمزه
۴۷	۵-۲-۳- مسجد استاد و شاگرد

۴۷	۳-۲-۶- مسجد ترک
۴۸	۳-۲-۷- مسجد پیرساعت
۴۸	۳-۳- آرامگاه ها
۴۹	۳-۳-۱- مقبره عینالی
۴۹	۳-۳-۲- مقبره شیخ خراسان
۵۰	۳-۴- سبک معماری آذربایجان در سده های هفتم و هشتم هجری قمری
۵۰	۳-۴-۱- مکتب شروان
۵۰	۳-۴-۲- مکتب نخجوان
۵۰	۳-۴-۳- مکتب تبریز
۵۳	فصل چهارم : شناخت و بررسی توصیفی ارک
۵۴	۴-۱- پنجره ها
۵۴	۴-۲- پلکان
۵۴	۴-۳- غلام گردش
۵۴	۴-۴- محراب
۵۴	۴-۵- تزئینات
۵۵	۴-۶- تکنیک ساخت و روش معماری
۵۶	فصل پنجم : بررسی تحلیلی روایات تاریخی درباره مسجدجامع علیشاه (ارک تبریز)
۷۳	فصل ششم : بررسی تحلیلی روایات تاریخی درباره تاج الدین علیشاه
۷۳	مقدمه
۷۳	۶-۱- تاج الدین علیشاه معمار
۷۵	۶-۲- تاج الدین علیشاه سیاستمدار
۸۰	۶-۳- استدراک و استنتاج
۸۳	فصل هفتم : بررسی تحلیلی پیشینه پژوهشی ارک تبریز
۸۳	مقدمه

۸۳	۱-۱-۷- مینورسکی
۸۴	۱-۲-۷- یازیچی
۸۴	۱-۳-۷- مقاله شماره ۱۲۲ نشریه هنر و مردم
۸۴	۱-۴-۷- دیباج
۸۴	۱-۵-۷- کارنگ
۸۵	۱-۶-۷- ویلسن
۸۶	۱-۷-۷- میرفتاح
۸۶	۱-۸-۷- شرآتو و گروبه
۸۶	۱-۹-۷- پترسن
۸۶	۱-۱۰-۷- بلرویلوم
۸۷	۱-۱۱-۷- ملازاده
۸۷	۱-۱۲-۷- یحیی ذکاء
۸۷	۱-۲-۷- پوپ
۸۹	۲-۲-۷- ویلیر
۹۳	۲-۳-۷- گدار
۹۴	۲-۴-۷- پیرنیا
۹۴	۲-۵-۷- دوری
۹۵	۲-۶-۷- اوکین
۹۵	۲-۷-۷- هیلن براند
۹۶	۲-۸-۷- قیاسی
۱۰۲	۲-۹-۷- جوان
۱۰۵	۲-۱۰-۷- ابوالقاسمی
۱۰۵	۳-۱-۷- دانشمایه
۱۰۶	۳-۲-۷- آجورلو

۱۰۶	۳-۳-۷- کلایس
۱۰۷	۴-۳-۷- صرافی
۱۰۸	۵-۳-۷- سرفراز
۱۰۹	۱-۵-۳-۷- یافته های دوران قاجاریه
۱۱۰	۲-۵-۳-۷- یافته های دوران ایلخانان
۱۱۱	الف - مسأله مناره ها
۱۱۱	ب - پله ها
۱۱۲	ج - مسأله کف پنجره ها
۱۱۲	د- کف محراب
۱۱۳	هـ - آوار سقف
۱۱۳	و- کف سازی بناء
۱۱۳	ز- جرزهای باربر سقف
۱۱۳	۳-۵-۳-۷- تکنیک معماری و چگونگی ساخت ارک
۱۱۴	۴-۵-۳-۷- مسأله دیوار شرقی
۱۱۴	۵-۵-۳-۷- مسأله تزئینات
۱۱۹	فصل هشتم : بازشناسی مسجد جامع علیشاه
۱۱۹	مقدمه
۱۱۹	۱-۸- ایوان مداین
۱۲۰	۲-۸- مسجد محمد باکو
۱۲۱	۱-۳-۸- مسجد بی بی خانم سمرقند
۱۲۱	۲-۳-۸- آقسرائ
۱۲۲	۳-۳-۸- مسجد گوهر شاد
۱۲۲	۱-۴-۸- مسجد امیرقسون
۱۲۲	۲-۴-۸- مسجد سلطان ناصر محمد